

УДК 343.21

Вікторія Бабаніна,канд. юрид. наук, доцент,
докторант докторантури та аспірантури
Національної академії внутрішніх справ

ЕЛЕМЕНТИ МЕХАНІЗМУ РЕАЛІЗАЦІЇ КРИМІНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА

У статті констатовано, що механізм реалізації кримінального законодавства повинен включати такі елементи: 1) суб'єктів реалізації, їхні права й обов'язки, закріплені в кримінально-правових нормах, а також правосвідомість, правову культуру, досвід, уміння, навички; 2) форми реалізації; 3) результати реалізації (наслідки реалізації); 4) порядок реалізації. Доведено, що механізм реалізації кримінального законодавства варто розглядати в статичній (як систему цих елементів) та в динамічній (як взаємодію цих елементів). Аргументовано, що механізм реалізації кримінального законодавства – це своєрідна система об'єктивних і суб'єктивних елементів.

Ключові слова: кримінальне законодавство, реалізація кримінального законодавства, механізм реалізації кримінального законодавства, кримінальна відповідальність, кримінально-правове регулювання, кримінально-правові відносини, кримінально-правова норма.

Постановка проблеми. Механізм реалізації кримінального законодавства України – це сукупність процесів (система, метод чи спосіб) втілення в життя закріплених у кримінально-правових нормах прав та обов'язків суб'єктів кримінально-правових відносин у формі дотримання, виконання, використання й застосування. Його можна представити також у формі системи певних елементів. Оскільки ґрунтовні напрацювання із цього питання в теорії кримінального права відсутні, варто звернутися до структурних елементів суміжних механізмів, як правових, так і кримінально-правових.

Оскільки реалізація кримінального законодавства відбувається в межах правового та кримінально-правового регулювання суспільних відносин, варто розпочати з механізмів цих правових категорій. Можна висунути припущення, що елементи механізмів кримінально-правового регулювання та реалізації кримінального законодавства хоча й мають відмінний зміст, проте певною мірою збігаються.

Аналіз останніх досліджень. Актуальні питання механізму реалізації кримінального законодавства розглядали такі вчені, як Ю.В. Баулін, П.С. Берзін, Н.О. Гуторова, О.О. Дудоров, І.І. Митрофанов, О.В. Наден, В.О. Навроцький, А.В. Наумов, М.І. Панов, Є.Д. Скулиш, В.І. Шахун, С.Д. Шапченко та інші. Незважаючи на вагомий внесок у науку зазначених авторів, нині в теорії кримінального права немає ґрунтовних розробок щодо елементів механізму реалізації кримінального законодавства. У зв'язку із цим своєчасним і необхідним є дослідження проблем

структури механізму реалізації кримінального законодавства, а саме його елементів.

Метою статті є дослідження концептуальних засад елементів механізму реалізації кримінального законодавства.

Виклад основного матеріалу. Учені висловлюють концептуально відмінні погляди як на структуру механізму реалізації права загалом, так і на окремі його галузі. Щодо проблеми ефективності реалізації Т.Ю. Фалькіна зазначає, що *механізм реалізації права* – це система правових засобів, яка включає такі елементи: а) пов'язані з діяльністю самого суб'єкта права; б) пов'язані з державно-владною діяльністю; в) ті, що визначають юридичний порядок реалізації суб'єктивного права та юридичного обов'язку; г) ті, що характеризують рівень правосвідомості й правової культури суб'єкта права [16, с. 7]. Натомість К.С. Каверіна вважає, що за своїм змістом *механізм реалізації норм адміністративного права* включає в себе три блоки: нормативно-інституційний, процедурно-процесуальний та інструментальний, провідним із яких є нормативно-інституційний [10, с. 177]. Компоненти структури, запропоновані вченими, безумовно мають право на існування, хоча дослідники застосовують різні підходи до конструювання механізму, викладаючи відповідні елементи в різних стилях.

Більш одноманітними є погляди вчених на елементи механізму правового регулювання, хоча й у цьому питанні думки різняться. Так, А.О. Абрамова до елементів механізму правового регулювання відносить юридичний факт, норму права, правовідносини, акт застосуван-

ня [1, с. 179–180]; Н.А. Захарченко – норми права, правовідносини, правосуб'єктність, юридичні факти та правосвідомість [9, с. 35]; Л.М. Володіна – норми права, правовідносини, акти реалізації права, правосвідомість і правову культуру [7, с. 89]; С.С. Алексєєв – юридичні норми (нормативну основу), суб'єктивні права й обов'язки (правовідносини), акти реалізації прав та обов'язків [2, с. 153]. Крім того, С.С. Алексєєв до основних елементів відносить акти застосування, що виражають державно-примусову, індивідуалізовану дію механізму правового регулювання. Загальне значення в механізмі мають правосвідомість, а також законність, що є основою, стрижнем усього механізму [2, с. 153].

Таким чином, у юридичній науці основними елементами механізму правового регулювання вважають норми права, юридичні факти, правовідносини, акти застосування норм права, акти реалізації норм права, правосуб'єктність, правосвідомість, правову культуру.

Заслужовує на увагу також думка С.С. Алексєєва щодо того, що всі інші правові явища (нормативні акти, тлумачення, юридична техніка, правова відповідальність тощо) долучаються до тих чи інших основних ланок механізму, тобто можуть бути прив'язані до них [2, с. 153].

У сучасній юридичній науці сформовано два підходи до визначення елементів механізму правового регулювання.

Перший – *широкий* – підхід характеризується сукупністю елементів, що залучені до впорядкування суспільних відносин. Зокрема, ними є такі елементи:

1) норма права, яка визначає моделі можливої та необхідної поведінки суб'єктів суспільних відносин;

2) нормативно-правовий акт – юридичний документ, що надає правовій нормі формально визначеного, офіційного й обов'язкового характеру;

3) юридичні факти – конкретні життєві обставини, які зумовлюють дію норми права;

4) правовідносини – різновид суспільних відносин, що регламентуються правовою нормою та виконують функції взаємодії такої норми з конкретним суб'єктом і визначення конкретної поведінки для персоніфікованих суб'єктів;

5) тлумачення – діяльність щодо визначення справжнього змісту норми права в разі її незрозумілості чи невідповідності вимогам юридичної техніки;

6) реалізація права – утілення правової норми шляхом дотримання, виконання, використання та застосування;

7) законність як один із принципів реалізації правових приписів через дотримання вимог норми права суб'єктами права;

8) правосвідомість як рівень усвідомлення суб'єктами права правових приписів;

9) правова культура як різновид загальної культури, що складається з духовних і матеріальних цінностей, які стосуються правової дійсності;

10) правомірна поведінка – усвідомлена діяльність суб'єктів, яка відповідає нормі права, соціально корисним цілям та перебуває в установлених законодавством межах;

11) протиправна поведінка – поведінка, що суперечить правовим приписам;

12) юридична відповідальність – міра державного примусу (особистого, майнового чи організаційного характеру), що застосовується до суб'єктів, які скоїли правопорушення, та пов'язана з покладенням на них нового додаткового обов'язку.

Другий – *вузький* – підхід до будови механізму правового регулювання охоплює тільки ті елементи, які становлять основу регулятивної функції права. Серед них – норми права, нормативно-правові акти, правовідносини, реалізація права, законність. Кожен з елементів цієї системи виконує своєрідну функцію в задоволенні інтересів суб'єктів, регулюванні суспільних відносин, досягненні ефективності правового регулювання [6, с. 242–243].

Зазначені елементи характерні також для механізму кримінально-правового регулювання. Так, Ю.В. Баулін стверджує, що *механізм кримінально-правового регулювання* включає в себе такі складники: 1) відповідні норми кримінального права, гіпотеза яких передбачає ознаки вчиненого особою злочину, а диспозиція (санкція) – кримінально-правові заходи, які органи держави повноважні застосувати до конкретного злочинця; 2) юридичний факт – вчинення злочину (закінченого чи незакінченого, одноособового або вчиненого в співучасті, вчиненого вперше чи повторно тощо); 3) акти застосування певної кримінально-правової норми – гіпотези на стадії досудового слідства та гіпотези й диспозиції кримінально-правової норми судом [3, с. 27].

П.С. Берзін вважає, що структура механізму кримінально-правового регулювання включає такі основні його елементи, як кримінально-правові норми, юридичні факти, кримінально-правові відносини, акти застосування кримінального права, акти реалізації кримінального права [5, с. 46]. На думку С.Д. Шапченка, структура механізму кримінально-правового регулювання включає такі основні елементи: а) кримінально-пра-

вові норми (кримінальне право у власному розумінні слова); б) юридичні факти; в) кримінально-правові відносини; г) акти застосування кримінального права; ґ) акти реалізації кримінального права [17, с. 64].

О.В. Наден зазначає, що механізм правового регулювання є послідовним ланцюгом зміни окремих правових явищ: норма права, що регулює кримінальні суспільні відносини, → юридичний факт → права й обов'язки, які існують у кримінальних правовідносинах, що виникли на його підставі, → реалізація цих прав та виконання обов'язків [13, с. 95–96]. М.М. Кропачев під механізмом кримінально-правового регулювання розуміє систему послідовно пов'язаних елементів: а) предмета правового регулювання, чий властивості зумовлюють межі використання суспільством заходів, що обмежують волю, честь, гідність і майнові інтереси особи, а отже, і можливість посягання на них; б) юридичної норми; в) юридичних фактів; г) регулятивних та охоронних кримінально-правових відносин; ґ) кримінальної відповідальності [11, с. 6].

О.В. Грошев стверджує, що механізм кримінально-правового регулювання включає в себе три основні елементи: кримінально-правову норму, кримінально-правові відносини та кримінальну відповідальність [8, с. 39].

Таким чином, у теорії кримінального права елементами механізму кримінально-правового регулювання визнають кримінально-правові норми, юридичні факти, акти застосування кримінально-правових норм, кримінально-правові відносини.

Схожі компоненти механізму правового регулювання виділяють науковці в галузі кримінального процесу. Так, А.С. Бахта під механізмом кримінально-процесуального регулювання розуміє єдину систему правових засобів, яка складається з норм кримінально-процесуального права, кримінально-процесуальних відносин, застосування кримінально-процесуальних норм, застосованих кримінально-процесуальних актів, що забезпечують ефективне правове регулювання та вплив у сфері кримінального судочинства [4, с. 12]. Це підтверджує той факт, що окремі з наведених елементів мають практично універсальний характер для різних галузей права.

Водночас віднесення до таких елементів реалізації прав і виконання обов'язків, як це пропонує О.В. Наден [13, с. 95–96], є нелогічним. Реалізація прав та виконання обов'язків є певним процесом у межах як механізму кримінально-правового регулювання, так і реалізації кримінального законодавства. Зайвим вважаємо також виокремлення

М.М. Кропачевим серед елементів механізму кримінально-правового регулювання предмета правового регулювання [11, с. 5].

Кримінальна відповідальність, яку окремі вчені розглядають як елемент кримінально-правового регулювання [11, с. 39], безумовно входить до такого механізму, однак виокремлювати її як самостійний елемент недоцільно принаймні з огляду на те, що це лише один із заходів кримінально-правового впливу в межах кримінально-правового регулювання суспільних відносин, наприклад, поряд із примусовими заходами виховного характеру чи заходами кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб. До речі, окремі науковці слушно виділяють механізм реалізації кримінальної відповідальності з огляду на те, що це один із найбільш важливих і поширених механізмів реалізації кримінального законодавства.

До структурних елементів механізму реалізації юридичної відповідальності О.Г. Самусевич відносить такі: а) організаційний (сукупність суб'єктів, які залучені до процесу реалізації юридичної відповідальності); б) нормативний (нормативна правова база, що регламентує поведінку всіх суб'єктів, які беруть участь у процесі реалізації юридичної відповідальності); в) інструментальний (правові засоби, за допомогою яких реалізується юридична відповідальність); г) функціональний (правовідносини, у межах яких реалізуються права й обов'язки суб'єктів) [14, с. 14–15].

Натомість механізм реалізації кримінальної відповідальності, на переконання Є.Д. Скулиша та І.І. Митрофанова, складається з набору правових елементів, які сприяють його нормальному функціонуванню. Їх умовно можна об'єднати в декілька взаємозалежних блоків: блок, що забезпечує початок реалізації кримінальної відповідальності (законодавча база реалізації); блок правовідносин; блок засобів кримінально-правового впливу, за допомогою яких реалізується кримінальна відповідальність; блок індивідуального правового регулювання (який виокремлюється умовно для його вивчення – він пронизує всі інші блоки механізму), що приєднується до попередніх блоків у разі потреби конкретизації певних обставин, які потрібні для безупинної реалізації кримінально-правових норм, що встановлюють покарання за ті чи інші діяння [15, с. 119].

Найбільш близьким за юридичною природою до механізму реалізації кримінального законодавства є механізм реалізації кримінально-правової норми. А.С. Литвинов вважає, що до механізму реалізації кримінально-правової норми входять правова нор-

ма, правові засоби, дії посадових осіб і громадян [12, с. 11]. Однак запропонована вченим структура має певні вади. Насамперед постає питання: чи не входять кримінально-правові норми до правових засобів? Окрім того, перелік таких елементів є невичерпним та, на наше переконання, не може утворити повноцінний механізм реалізації навіть кримінально-правової норми.

За результатами дослідження механізму реалізації кримінального законодавства та інших правових механізмів можна зробити висновок, що до його структури входять насамперед кримінально-правові норми та юридичні факти.

Заслуговує на увагу позиція вчених, які виокремлюють у межах учення про механізм реалізації права юридичну та фактичну основу. Так, Т.Ю. Фалькіна стверджує, що юридичну (нормативну) основу механізму реалізації суб'єктивних прав і юридичних обов'язків становлять правові норми. Фактична основа – це юридичні факти та акти реалізації права [16, с. 16]. Кримінально-правові норми називають основою «функціонування» механізму кримінально-правового регулювання також представники галузі кримінального права, зокрема П.С. Берзін [5, с. 47].

Таким чином, кримінально-правові норми є *юридичною основою* механізму реалізації кримінального законодавства, а юридичні факти та акти реалізації кримінально-правових норм – *фактичною основою* цього механізму.

Безумовно, механізм реалізації кримінального законодавства відбувається в межах кримінально-правових відносин, тому останні є невід'ємним його елементом.

З огляду на зазначені елементи механізму реалізації кримінального законодавства можна розглянути у формі такого процесу: суб'єкти кримінально-правових відносин на підставі кримінально-правових норм здійснюють передбачені законом про кримінальну відповідальність акти реалізації кримінального законодавства в межах однієї із чотирьох форм (дотримання, виконання, використання чи застосування).

У межах структури механізму реалізації кримінального законодавства можна виокремити нормативний, інструментальний, суб'єктивний і функціональний склад такого механізму.

Нормативний склад включає насамперед положення закону про кримінальну відповідальність, які визначають поведінку суб'єктів реалізації кримінального законодавства. Вона охоплює також положення інших нормативно-правових актів, зокре-

ма Кримінального процесуального кодексу України, норми якого визначають порядок реалізації кримінально-правових норм.

Інструментальний склад механізму реалізації кримінального законодавства охоплює сукупність кримінально-правових засобів, методів і способів, за допомогою яких відбувається реалізація кримінального законодавства.

До суб'єктивного складу механізму реалізації кримінального законодавства належать суб'єкти, які беруть участь у різних формах реалізації кримінально-правових норм. Суб'єктами реалізації кримінального законодавства варто визнавати такі категорії осіб: 1) суб'єкта злочину; 2) особу, яка не вчиняє злочин; 3) особу, яка вчинила суспільно небезпечне діяння та визнана такою, що не досягла віку, з якого настає кримінальна відповідальність; 4) особу, яка вчинила суспільно небезпечне діяння та визнана неосудною; 5) особу, яка діяла в межах обставин, що виключають злочинність діяння; 6) суд.

Функціональний склад механізму реалізації кримінального законодавства характеризує його в динаміці, відображає взаємозв'язок і взаємодію його елементів.

Висновки

На основі викладеного можна дійти висновку про те, що механізм реалізації кримінального законодавства повинен включати такі елементи: 1) суб'єктів реалізації, їхні права й обов'язки, закріплені в кримінально-правових нормах, правосвідомість, правову культуру, досвід, уміння, навички; 2) форми реалізації; 3) результати реалізації (наслідки реалізації); 4) порядок реалізації.

Механізм реалізації кримінального законодавства варто розглядати в статичній, а саме як систему цих елементів, і в динамічній – як взаємодію цих елементів. Механізм реалізації кримінального законодавства – це своєрідна система об'єктивних та суб'єктивних елементів. Тому цю систему можна представити також у вигляді сукупності взаємопов'язаних об'єктивних і суб'єктивних ознак.

Суб'єкт реалізації кримінального законодавства – це особа, яка втілює кримінально-правові норми в життя. *Суб'єктивна сторона* реалізації кримінального законодавства охоплює правову культуру, досвід, правосвідомість вищезазначених суб'єктів. *Об'єктом* реалізації кримінального законодавства варто визнати права й обов'язки її суб'єктів. Це те, на що спрямовується реалізація та що закладене в кримінально-правових нормах (наприклад, це може бути обов'язок суду призначити покарання або право особи, яка вчинила злочин, на добровільне відшкоду-

вання завданих збитків). *Об'єктивна сторо-*
на реалізації кримінального законодавства охоплює насамперед її форми (дотримання, використання, виконання, застосування), а також включає наслідки реалізації кримінального законодавства.

Список використаних джерел:

1. Абрамова А.А. Эффективность механизма правового регулирования : дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Красноярск, 2006. 206 с.

2. Алексеев С.С. Собрание сочинений : курс лекций. В 10 т. Москва : Статут, 2010. Т. 3 : Проблемы теории права. 781 с.

3. Баулін Ю.В. Кримінально-правове регулювання: основні проблеми. *Кримінально-правове регулювання та забезпечення його ефективності* : матер. міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 18–19 жовтня 2018 р. Харків, 2018. С. 23–28.

4. Бахта А.С. Механизм уголовно-процессуального регулирования : дисс. ... докт. юрид. наук : 12.00.09. Москва, 2011. 518 с.

5. Берзін П.С. Механізм кримінально-правового регулювання: загальнотеоретичні аспекти. *Право і громадянське суспільство*. 2014. № 1. С. 45–66.

6. Бостан С.К., Гусарев С.Д., Пархоменко Н.М. Теорія держави і права : навчальний посібник. Київ : ВЦ «Академія», 2013. 348 с.

7. Володина Л.М. Проблемы уголовного процесса: закон, теория, практика : монография. Москва : Юрист, 2006. 352 с.

8. Грошев А.В. Функции правосознания в механизме уголовно-правового регулирования :

дисс. ... докт. юрид. наук : 12.00.08. Екатеринбург, 1997. 366 с.

9. Захарченко Н.А. Правовое регулирование. Москва : Юридическая литература, 1974. 146 с.

10. Каверина К.С. Механизм реализации норм административного права : дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.14. Волгоград, 2015. 202 с.

11. Кропачев Н.М. Механизм уголовно-правового регулирования : автореф. дисс. ... докт. юрид. наук : 12.00.08. Санкт-Петербург, 2000. 59 с.

12. Литвинов А.С. Механизм и формы реализации норм уголовного права : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Москва, 2012. 27 с.

13. Наден О.В. Теоретичні основи кримінально-правового регулювання в Україні : монографія. Харків : Право, 2012. 272 с.

14. Самусевич А.Г. Институт процессуального расследования правонарушения в механизме реализации юридической ответственности (теоретико-правовой аспект) : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Казань, 2012. 18 с.

15. Скулиш Є.Д., Митрофанов І.І. Механізм реалізації кримінальної відповідальності: окремі питання поняття та структури. *Європейські перспективи*. 2015. № 7. С. 114–120.

16. Фалькина Т.Ю. Формы реализации права и механизм их осуществления : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Нижний Новгород, 2007. 25 с.

Шапченко С.Д. Механізм кримінально-правового регулювання в правовій системі України: поняття та структура. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Юридичні науки»*. 2000. Вип. 40. С. 63–67.

В статті констатовано, що механізм реалізації уголовного законодавства повинен включати наступні елементи: 1) суб'єктів реалізації, їх права і обов'язки, закріплені в уголовно-правових нормах, а також правосознання, правову культуру, досвід, вміння, навички; 2) форми реалізації; 3) результати реалізації (наслідки реалізації); 4) порядок реалізації. Доказано, що механізм реалізації уголовного законодавства слід розглядати в статичній (як систему цих елементів) і в динамічній (як взаємодію цих елементів). Аргументовано, що механізм реалізації уголовного законодавства – це своєобразна система об'єктивних і суб'єктивних елементів.

Ключевые слова: уголовное законодательство, реализация уголовного законодательства, механизм реализации уголовного законодательства, уголовная ответственность, уголовно-правовое регулирование, уголовно-правовые отношения, уголовно-правовая норма.

In the article it was stated that the mechanism of the implementation of criminal law should include the following elements: 1) subjects of implementation, their rights and obligations enshrined in criminal law; legal consciousness, legal culture, experience, skills; 2) forms of implementation; 3) results of implementation (consequences of implementation); 4) implementation procedure. It is proved that mechanism for the implementation of criminal law should be considered in statics (as a system of these elements) and in dynamics (as an interaction of these elements). It is argued that the mechanism for the implementation of criminal law is a peculiar system of objective and subjective elements.

Key words: criminal legislation, criminal legislation realization, criminal legislation realization mechanism, criminal responsibility, criminal law regulation, criminal law norm, criminal law relations.